Оксана ВАШУЛЕНКО,
науковий співробітник відділу початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів на уроках літературного читання

На сучасному етапі модернізації початкової школи в Україні й оновлення змісту початкової освіти одним із важливих завдань є формування ініціативної, інтелектуальної, творчої, самостійно мислячої особистості, яка вміє успішно реалізувати свій потенціал у різних сферах діяльності, спроможна вільно і досконало володіти мовою як засобом спілкування і пізнання навколишнього світу.

З огляду на це актуалізувалась проблема формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів, які є одними з найважливіших умінь сучасної особистості. Тому для ефективної взаємодії з людьми в різних видах діяльності необхідно володіти ними на високому рівні. Однак, незважаючи на активне зростання потреби в комунікабельних особистостях у суспільстві, сучасна школа недостатньою мірою сприяє формуванню комунікативно-мовленнєвих умінь школярів, важливих для їхнього подальшого поетапного розвитку.

Відомо, що зазначена проблема завжди привертала увагу вчених, методистів і вчителів. І це не випадково. Адже від рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь залежить успішність вивчення всіх навчальних предметів початкової школи і подальше усвідомлене засвоєння їх у наступних класах основної школи. Крім зазначеного, важливим моментом є й те, що саме роки навчання в початковій школі є періодом активного мовленнєвого зростання школярів.

Як свідчить аналіз науково-методичної літератури, проблема формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів не є новою. Значний внесок у її розроблення зробили Бадер В.І., Бунаков М.Ф., Буслаєв Ф.І., Варзацька Л.О., Вашуленко М.С., Горецький В.Г., Гудзик І.П., Джежелей О.В., Каніщенко А.П., Коваль Г.П., Ладиженська Т.О., Львов М.Р., Пономарьова К.І., Савченко О.Я., Хорошковська О.Н. та ін. Водночас, аналіз наявних досліджень засвідчив, що окремі аспекти цієї проблеми потребують подальшого розроблення, зокрема це стосується формування й удосконалення комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів на уроках літературного читання.

Можливості літературного читання в мовленнєвому розвитку дітей молодшого шкільного віку важко переоцінити, оскільки одним із визначальних принципів добору змісту літературного читання в сучасній початковій школі є комунікативно-мовленнєвий, який є ключовим у мовленнєвому розвитку учнів, формуванні в них досвіду міжособистісного спілкування. У процесі навчання відбувається інтенсивний розвиток усіх характеристик навички читання вголос і мовчки за провідної ролі смислового читання. Учні оволодівають прийомами виразного читання, уміннями будувати власні висловлювання за змістом прочитаного (прослуханого), уважно слухати і розуміти співбесідника, брати участь у діалозі. Комунікативно-мовленнєвий

принцип передбачає діалогову взаємодію читача з текстом, автором, персонажами твору, застосування технологій кооперативного навчання, створення спеціальних навчальних ситуацій (робота в парах, малих групах, колективне обговорення змісту прочитаного, прослуханого, участь у літературній бесіді, рольових літературних іграх, декламація, драматизація тощо), у процесі яких активно формується культура спілкування [7, с. 63].

Визначимося насамперед із поняттям "комунікативно-мовленнєві вміння". Аналіз досліджуваної проблеми, зіставлення різних визначень понять "комунікативні вміння" і "мовленнєві вміння" [3, с. 42; 4, с. 132; 6, с. 16; 9, с. 12] дає можливість зробити узагальнення: *комунікативно-мовленнєві вміння – це вміння ефективно здійснювати мовленнєву діяльність для розв'язання різноманітних комунікативних завдань.*

На думку Леонтьєва О.О., комунікативно-мовленнєві вміння мають творчий характер, оскільки ситуації спілкування ніколи не повторюються повністю, і тому щоразу потрібно добирати потрібні для конкретної ситуації мовні засоби, використовуючи для цього свій мовленнєвий досвід [5]. Основою комунікативно-мовленнєвих умінь, на думку дослідників, є сукупність таких у м і н ь:

– частково мовленнєві вміння (звуковимовні, орфоепічні, лексичні, граматичні);

– загальномовленнєві уміння (слухання і розуміння, говоріння, читання, письмо);

– комунікативні (здатність виконувати мовленнєві дії, спрямовані на розв'язання комунікативних завдань) [9].

Аналіз навчально-методичної літератури дав змогу визначити коло комунікативно-мовленнєвих умінь, які пов'язані з видами усної мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння):

– адекватно сприймати і розуміти мовленнєве висловлювання (запитання, повідомлення, пояснення, інструкція, художній твір, пізнавальна розповідь тощо);

– оцінювати і відтворювати сприйняту на слух інформацію;

– цілеспрямовано і різнобічно використовувати мовлення в міжособистісній взаємодії з людьми різного віку і статусу (діалогічне мовлення) з дотриманням норм мовленнєвого етикету;

– визначати тему висловлювання та чітко дотримуватися її меж;

– планувати, готувати, будувати повноцінні в комунікативному відношенні усні висловлювання в різних жанрах, які відображають знання учнів про предмет розмови, їхні думки, почуття, наміри, власне ставлення;

– реалізувати задум у процесі комунікативно-мовленнєвої діяльності;

– використовувати найбільш вагомі факти й докази для розкриття теми та основної думки;

– будувати висловлювання логічно і послідовно, тобто встановлювати причиново-наслідкові зв'язки між фактами та явищами, робити необхідні узагальнення і висновки;

– обирати тип і стиль мовлення залежно від мети і ситуації спілкування;

– комунікативно виправдано добирати і доцільно використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування відповідно до типу, стилю, жанру висловлювання;

– створювати власні тексти;

– удосконалювати власне і чуже висловлювання.

– контролювати результати власної комунікативно-мовленнєвої діяльності [10, с. 72].

Формування комунікативно-мовленнєвих умінь – це процес становлення і формування мовленнєвої особистості у процесі взаємодії, комунікації і спілкування її з іншими мовцями в різних мовленнєво-комунікативних ситуаціях (спонтанних, навчально організованих); включення мовця в різні види мовленнєвої діяльності (навчально-мовленнєвої, комунікативно-мовленнєвої, пізнавально-мовленнєвої та ін.), спрямованими на реалізацію завдань навчання, пізнання, спілкування. Особливість цього процесу полягає в тому, що комунікативно-мовленнєва діяльність молодших школярів є їхньою власною діяльністю, яка породжується потребами і запитами дітей цього вікового періоду. Тому формування й удосконалення комунікативно-мовленнєвих умінь на уроках літературного читання має відбуватися в реальному спілкуванні учнів із дорослими й однолітками. З огляду на це важливо дбати про те, щоб комунікативно-мовленнєва діяльність учнів була внутрішньо і ситуативно вмотивованою. За цієї умови учні природно оволодіватимуть способами комунікативної взаємодії з дорослими й однолітками, здатністю сприймати, розуміти, планувати, породжувати і контролювати власне мовлення.

Важливим і визначальним в організації роботи над формуванням комунікативно-мовленнєвих умінь є застосування в навчальному процесі таких п р и н ц и п і в:

– *дидактичних:* мотиваційне забезпечення навчального процесу; демократизація і гуманізація навчання; особистісна орієнтація навчання; урахування індивідуальних особливостей віку молодшого школяра; індивідуалізація і диференціація навчання; наступність, систематичність і послідовність; свідомість; наочність; використання міжпредметних зв'язків;

– *лінгводидактичних:* формування і розвиток чуття мови; комплексний підхід до формування комунікативно-мовленнєвих умінь; практична мовленнєва спрямованість навчального процесу.

У доборі методів, прийомів і форм навчання для формування комунікативно-мовленнєвих умінь необхідно враховувати мету, зміст, етап навчання, вікові й індивідуальні особливості учнів, їхній рівень мовленнєвого розвитку, пізнавальні потреби, інтереси, прагнення.

Найсприятливішими для формування комунікативно-мовленнєвих умінь є такі методи й організаційні форми: система вправ і завдань; бесіда; дискусія; рольова гра; парна або групова робота; проекти; керовані або самостійні дослідження тощо. Учителеві, який поставив мету формувати комунікативно-мовленнєві вміння учнів, важливо чітко виокремити, які основні форми навчальної комунікації доцільно використовувати на уроці літературного читання. Основними такими формами є:

– *монологічні:* висловлювання підготовлені і непідготовлені; переказ; розповідь; коментування; повідомлення; відгук; формулювання запитання; відповідь на запитання; аргументація; доведення і спростування; висловлення й обґрунтування власної думки тощо;

– *діалогічні:* бесіда вчителя з учнем, учнів у парі чи у групах; дискусія; відповіді на запитання; рольова гра; театралізація; бліц-турнір; відкритий мікрофон; захист проекту тощо.

У сучасній початковій школі активно використовується співробітництво і продуктивне спілкування учнів, спрямоване на спільне розв'язання проблем, формування мовленнєвих здібностей, умінь планувати свою діяльність, критично міркувати тощо. За нашими дослідженнями, на уроках літературного читання для організації навчально-пізнавальної діяльності учнів частіше пропонується групова форма, яка значно розширює можливості співробітництва учнів, активізує й розвиває комунікативно-мовленнєві вміння і здібності, активізує потенційні можливості учнів, формує позитивне ставлення до навчання, забезпечує його мотивацію. Дієвим засобом для розвитку й удосконалення комунікативно-мовленнєвих умінь на уроках літературного читання є проектна діяльність – підготовка учнями особистісно значущих проектів на літературні, міжпредметні, соціокультурні та інші теми. Також одним із важливих завдань учителя в контексті розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь школярів є формування культури їхнього власного мовлення, передусім таких його характеристик, як логічність, багатство, виразність, доречність, оригінальність, що ґрунтуються на розвинених уміннях і навичках мисленнєвої діяльності.

Окреслимо основні напрями цієї роботи на уроках літературного читання.

Розвиток і формування умінь сприймати на слух і правильно розуміти усне мовлення (аудіативних умінь) має бути невід'ємною частиною уроків літературного читання. Адже така робота розвиває в учнів увагу, здатність протягом тривалого часу зосереджено слухати, повноцінно розуміти, запам'ятовувати почуте.

Сформованість аудіативних умінь у навчальному процесі має особливе значення, оскільки ці вміння є основним засобом здобуття усної інформації. Уміти слухати означає розчленовувати потік усного мовлення; виділяти окремі його елементи (слова, словосполучення, речення); подумки фіксувати важливі для розуміння тексту слова і синтезувати їх у смислове ціле; одночасно розуміти і запам'ятовувати інформацію; визначати головне і другорядне; узагальнювати почуте; робити висновки на основі сприйнятих фактів; мати власну думку з приводу почутого.

Навчання слухати і розуміти текст на уроках літературного читання має свою специфіку. Сприймання на слух і розуміння художнього тексту потребує від учнів високого рівня розвитку мисленнєвих операцій, аналізу і синтезу. Молодші школярі повинні вміти виділяти основні елементи матеріалу та поєднувати їх в одне ціле. Це ускладнюється тим, що відображення дійсності в художньому творі опосередковане її авторським розумінням. Тобто зміст літературного твору становить не сама предметна діяльність, а думки автора про неї. Тому зрозуміти художній твір означає за мовною формою побачити систему думок і вже на цій основі відтворити реальну картину зображеного словесно.

Розуміння прослуханого тексту школярем являє собою послідовне опанування таких рівнів:

– правильне сприйняття окремих фактів та подій у їхній логічній послідовності;

– усвідомлення зв'язків між фактами, розуміння того, як з окремих фактів постає ціла картина;

– розуміння елементів змісту, уміння відрізняти головне від другорядного;

– уміння вловити суть, зрозуміти думку автора, давати власну оцінку подіям, дійовим особам;

– усвідомлення позитивних якостей чи недоліків твору;

– уміння відчути красу мови художнього твору.

Отже, слухач проходить кілька етапів від сприйняття тексту до його осмислення.

Перед слуханням художнього твору має здійснюватися підготовка учнів до його сприйняття. На його ефективність істотно впливає мотивація слухання, тобто чітке визначення мети сприймання,

систематичне, цілеспрямоване навчання учнів слухати. Виховання уваги – перша умова навчання ефективного слухання. Підсиленню уваги може сприяти створення спеціальної настанови, настрою на сприймання. Тому вчителеві необхідно використовувати такі прийоми або їх поєднання, які допомогли б учням психологічно підготуватися до уважного, вдумливого сприйняття змісту літературного твору. Настанова на сприйняття тексту стимулює діяльність слухача, допомагає усвідомити кінцеву мету, яка може бути різною: зрозуміти; зрозуміти і запам'ятати; зрозуміти й оцінити; зрозуміти і зробити. Визначивши мету первинного сприйняття певного тексту, учитель повинен сформулювати її у вигляді завдання чи запитання, тобто, здійснити настанову на цілеспрямоване сприйняття твору. Завдання можуть бути різноманітними. Це залежить від змісту твору, підготовки учнів, від мети уроку та кінцевого результату, якого хоче досягти вчитель у роботі нам змістом матеріалу, що вивчається. Відсутність настанови на сприйняття робить процес слухання нерезультативним.

Для підготовки до сприймання тексту на уроках літературного читання у початкових класах використовуються такі в и д и р о б о т и:

– вступна бесіда, розповідь учителя про події чи явища, зображені в літературному творі;

– ознайомлення з біографією письменника, розглядання його портрета, пробудження інтересу до його творчості;

– словникова робота, пояснення або уточнення лексичного значення слів, без розуміння яких ускладнюється усвідомлення змісту художнього твору;

– розповідь учнів про власні спостереження на тему тексту;

– перегляд відеоматеріалу, близького до теми тексту;

– повідомлення цікавої інформації про рослини, з життя тварин, які є дійовими особами твору та ін.

Наступний етап – це первинне сприйняття тексту. Надзвичайно важливою для правильного та глибокого сприймання змісту тексту є виразність презентації нового художнього твору. З огляду на це текст має читати сам учитель або заздалегідь підготовлений учень. Можна використати фонозапис із читанням тексту акторами, майстрами художнього слова.

Образна форма художнього твору зумовлює необхідність цілісного сприймання тексту молодшими школярами. Тому під час первинного сприйняття, незалежно від обсягу, текст слухається учнями повністю, від початку до кінця. Лише науково-популярна стаття може бути поділена на логічно закінчені частини. Під час первинного сприйняття тексту підручники в учнів мають бути згорнутими. Не можна вимагати від школярів слухати твір і водночас стежити за текстом у підручнику. Це пов'язано з тим, що швидкість сприймання письмового мовлення в учнів початкових класів ще недостатньо висока і вони не встигатимуть за усним мовленням, якщо воно виголошуватиметься в нормальному темпі. Необхідно враховувати й те, що вибір способу ознайомлення учнів із художнім твором залежить від його жанру. Так, наприклад, казку краще розповідати, а вірші – читати напам'ять тощо.

Після прослуховування тексту здійснюється перевірка його первинного сприйняття. На цьому етапі вчитель за допомогою запитань виявляє, як діти в цілому сприйняли прослуханий твір, які з'явились у них враження, та перевіряє загальне розуміння учнями змісту прослуханого тексту. Запитання потрібно дібрати такі, щоб вони спонукали школярів висловлювати власні враження та перевіряли загальне розуміння прослуханого тексту. Потрібно викликати у дітей бажання із задоволенням розповідати про почуте. Дуже корисно це здійснювати в "живій" бесіді, інколи у формі діалогу (обмін враженнями). Звісно, що перевіряючи рівень розуміння матеріалу, сприйнятого на слух, учитель і сам має пояснювати те, що залишилося незрозумілим або неправильно зрозумілим учням.

Тексти, які опрацьовує учень на уроках літературного читання, мають естетичну цінність. Для повноцінного сприйняття творів мистецтва читачеві необхідно здійснювати аналіз тексту, оволодіти спеціальними читацькими вміннями. Аналіз твору будується як діалог, точніше, полілог читачів, що вимагає від учнів роздумів, аргументування своєї думки, підтвердження її цитатами, обміну думками з певної теми, де кожен учасник має власний, відмінний від інших свій погляд. Таким чином, на уроках літературного читання школярі оволодівають діалогічним мовленням.

Робота вчителя з навчання діалогічного мовлення учнів передбачає: удосконалення вміння учнів правильно відповідати на поставлені запитання, ставити запитання іншим, вступати в розмову; збагачення мовлення школярів формулами мовленнєвого етикету (ввічливими словами, українськими формами звертання); учити дотримуватися правил спілкування (не перебивати співрозмовника, зацікавлено й доброзичливо вислуховувати його, чемно відмовляти чи висловлювати незгоду з думкою співрозмовника); формування умінь дотримуватись норм українського літературного мовлення [8].

На уроках літературного читання в початкових класах найпоширенішими є такі види діалогів: діалог-розпитування / уточнення / інтерв'ю ("питання-відповідь"), діалог-бесіда, діалог-дискусія, діалог-обговорення, діалог – обмін думками / повідомленнями. Звичайно, бесіда як метод навчання використовується практично на кожному уроці в початкових

класах. Однак на уроках літературного читання вона має свою специфіку. Адже на цих уроках учень-читач формується як особистість, яка має власну думку про твір, співвідносить її з позицією інших учнів-читачів і вчителя, порівнює свої емоції.

Умовою розвитку змістовного діалогічного мовлення молодших школярів є вміння відповідати на запитання і ставити їх самостійно. З формування таких умінь, власне, і починається процес навчання діалогічної мовленнєвої діяльності.

Навчанню школярів діалогічного спілкування сприяє також аналіз зразків діалогів, розміщених у художніх творах. Спілкування літературних героїв – приклад для повноцінного використання лексичного багатства української мови, уміння слухати співбесідника і враховувати його психологічний стан, добирати точні й переконливі аргументи у суперечці, здійснювати на партнера емоційний влив тощо.

У процесі діалогу важливе значення для вчителя мають чітко поставлені запитання, уміння чути відповідь учнів, швидко реагувати на відповідь, у випадку необхідності перебудовувати формулювання запитання, уміння керувати діалогом, не відходити від головної дидактичної мети певного моменту і уроку в цілому.

На основі діалогу формується усне монологічне мовлення. Зміст роботи з навчання учнів будувати монологічні усні зв'язні висловлювання полягає у формуванні інформативно-змістових, структурно-композиційних, граматико-стилістичних умінь, а також умінь редагувати власні висловлювання. Ці способи мовленнєвої діяльності співвідносяться з основними етапами творення тексту – орієнтування, планування, реалізація, контроль.

Інформативно-змістові вміння забезпечують оволодіння змістом повідомлення – це вміння орієнтуватися в умовах спілкування, усвідомлювати тему і основну думку висловлювання та добирати для цього необхідний матеріал.

Структурно-композиційні вміння вимагають від учня: аналізувати зібраний матеріал, відбирати з нього те, що необхідне для розкриття задуму; групувати зібраний матеріал, пов'язуючи між собою факти, думки в окремі частини (мікротеми) висловлювання; визначати, у якій послідовності доцільно розташувати ці логічно завершені частини; продумувати смислові зв'язки між частинами тексту і сусідніми реченнями та знаходити словесне вираження цих зв'язків; виділяти особливо значущі для висловленої думки слова (за допомогою граматичних та інтонаційних засобів).

Зібраний і систематизований матеріал може бути викладений по-різному. Мовець обирає певний спосіб викладу думки (розповідь, опис, міркування, есе) і добирає відповідні лексичні, граматичні та інтонаційні засоби для вираження думки. У цьому й полягають граматико-стилістичні вміння.

Уміння редагувати власне висловлювання передбачає роботу учня, яка полягає у критичній оцінці власного тексту. Без уміння відхиляти менш точні слова і синтаксичні моделі та знаходити більш влучні для вираження думки неможливо досягти зростання учнів у мовленнєвому розвитку. Навчаючись творити власний текст, на початковому етапі учні не помічають пропусків головного у змісті висловлювання, порушень логічної послідовності у викладі, невиправданих повторень тих самих слів, одноманітних конструкцій. Тому, щоб виробити в учнів звичку до свідомого контролю за якістю власного мовлення, потрібна систематична, цілеспрямована робота з формування в них уміння редагувати власний текст.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що ефективність формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів на уроках літературного читання залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації цього процесу, оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, систематичного і цілеспрямованого застосування дидактичних методів, прийомів, форм і засобів, які підвищують його результативність.

Література

1. *Вашуленко М. С.* Українська мова і мовлення в початковій школі / М. С. Вашуленко. – К. : Освіта, 2006. – 268 с.

2. *Вашуленко О. В.* Мовленнєва складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра / О. В. Вашуленко // Початкова школа. – 2011. – № 12. – С. 16–22.

3. *Демидчик Г. С.* Розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів засобами службових частин мови [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Демидчик Галина Степанівна. – К., 2001. – 211 с.

4. *Кочан І. М.* Словник-довідник з методики викладання української мови / І. М. Кочан, Н. М. Захлюпана. – Львів, Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – 340 с.

5. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.

6. *Луценко І.* Мовленнєвому заняттю – комунікативну мету / Ірина Луценко // Дошкільне виховання. – 2002. – № 1. – С. 16–17.

7. *Навчальні* програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 1–4 класи (зі змінами). – Тернопіль : Мандрівець, 2015. – 63 с.

8. *Пономарьова К. І.* Методика розвитку мовлення // Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – С. 307–315.

9. *Притулик Н.* Формування умінь українського комунікативного мовлення в умовах російсько-української двомовності [Текст] / Н. Притулик // Початкова школа. – 2004. – № 6. – С. 12.

10. *Словник-довідник* з української лінгводидактики / За ред. проф. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.